

СИСТЕМА ПРИНЦИПІВ ЦИВІЛЬНОГО СУДОЧИНСТВА

**МЕЛЬНИК П.В. - студент Київського міжнародного університету, 2-й курс
магістратури спеціальності 081 право**

ORCID: <https://orcid.org/0009-0002-0665-3224>

УДК 347.1

DOI: <https://doi.org/10.71404/EP.2025.1.26>

У статті досліджується сутність та ознаки принципів цивільного судочинства та проводиться характеристика сутності системи принципів цивільного судочинства. Особлива увага приділяється їх ролі в забезпеченні справедливого, своєчасного та ефективного судового розгляду. Визначено, що принципи є основою правового регулювання цивільного процесу, сприяють узгодженості норм і забезпечують реалізацію прав і свобод учасників судового процесу.

Ключові слова. Цивільне судочинство, принципи цивільного судочинства, принципи цивільного судочинства України.

Актуальність дослідження принципів цивільного судочинства визначається в контексті постійних трансформацій суспільного та економічного оточення. В умовах глобалізації та розширення міжнародних відносин, основні принципи цивільного судочинства набувають нового звучання та важливості. Розвиток технологій та інформаційного суспільства ставить перед правовою системою завдання адаптації норм та принципів до сучасних реалій. Дослідження цих принципів необхідне для підтримання ефективності та справедливості правосуддя, адже вони є основою правової системи. Аналіз принципів цивільного судочинства дозволяє визначити їх відповідність міжнародним стандартам та нормам, що є ключовим аспектом у контексті гармонізації правових систем. Розуміння та розвиток принципів є важливим для забезпечення правової стабільності та

консистентності в системі цивільного правосуддя. Дослідження актуальне і з погляду забезпечення гарантій цивільних прав та свобод, адаптації до нових викликів та удосконалення правового регулювання.

Зміни в законодавстві, спрямовані на удосконалення процедурних норм, вимагають систематичного аналізу принципів судочинства для їх подальшого вдосконалення. Поряд з цим важливим аспектом є адаптація судової практики до нових вимог суспільства, де пріоритетами є швидкість, прозорість та доступність правосуддя. Оскільки основні принципи цивільного судочинства визначають напрямок розвитку судової практики, їх вивчення має безпосередній вплив на забезпечення прав громадян у цивільних справах. Врахування принципів судового керівництва, диспозитивності та змагальності сприяє побудові більш збалансованої та ефективної судової системи. Тому дослідження цих принципів є необхідним для того, щоб створити правову базу, яка враховує як інтереси осіб, так і публічний інтерес у забезпеченні ефективного правосуддя. Сучасні реформи вимагають нових підходів до застосування принципів у цивільному процесі, адже саме ці принципи формують основу для справедливого вирішення спорів. Актуальність цієї теми підкреслюється і з погляду інтеграційних процесів в правову систему України, оскільки інтеграція з Європейським Союзом вимагає приведення національного законодавства у відповідність до європейських стандартів

правосуддя. Дослідження принципів судочинства також допомагає виявити прогалини в сучасній правовій системі, що дає змогу розробити рекомендації щодо їх удосконалення. З огляду на ці фактори, поглиблене вивчення принципів цивільного судочинства є важливим етапом у досягненні мети створення більш справедливого, ефективного та доступного правосуддя.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Науково-теоретичну основу дослідження складають наукові розробки таких авторів, як В.В. Бойко, В.В. Бонтлаб, С.О. Волошенко, О.Є. Гаршина, Н.Ю. Голубєва, С.С. Дронов, В.В. Комаров, В.А. Кройтор, Н.Ю. Сакара, Д.В. Слинко, Г.П. Тимченко, тощо. Окрім того, враховуючи, що саме поняття принципу використовується в усіх галузях права, у дослідженні також було використано матеріали науковців з кримінального та адміністративного процесу (С.Ф. Денисов, О.О. Мірошник, С.В. Потапенко, А.А. Пухтецька тощо) для більш ґрунтовного аналізу. Однак, ці розробки не мають визначального значення для роботи і використовуються з метою порівняння підходів до розуміння відповідної категорії в різних процесуальних галузях.

Метою статті є дослідження сутності та ознак принципів цивільного судочинства.

Виклад основного матеріалу

Принципи цивільного судочинства «є найбільш узагальненою і фундаментальною категорією науки цивільного процесуального права. Дослідження принципів активувалося саме в періоди, пов'язані з кодифікаціями процесуального законодавства, і в посткодифікаційні періоди. Так було і в 60-ті роки минулого століття, і вже у 2000-х роках» [4]. Вчені-процесуалісти, «слідом за теоретиками права, при дослідженні поняття «принцип» часто вдаються до використання таких категорій, як «засада», «основа», «ідея», «положення» [12].

Отже, «в основі будь-якої процесуальної діяльності, у тому числі і цивільної процесуальної, лежать відповідні вихідні положення,

які виражають найбільш важливі її ознаки та властивості. Такі положення називають принципами цивільного судочинства, що є «зразком», навколо якого повинні будуватися відповідні процесуальні норми» [4]. Принципи цивільного судочинства «мають важливе значення, оскільки вони слугують необхідною умовою вдосконалення діяльності судових органів, їх суворе дотримання і реалізація є важливою гарантією захисту прав, свобод та інтересів особи. У принципах цивільного процесу концентруються погляди законодавця на характер і зміст сучасного судочинства з розгляду й вирішенню судами цивільних справ».

А.А. Пухтецька вказує, що «слово «принцип» у європейських країнах почало вживатися ще з часів середньовіччя, беручи своє коріння від давньофранцузького слова «*principe*» та латинського «*principium*», які, у свою чергу, походять від латинського «*princeps*», що означає лідер, імператор» [11]. До основних характеристик зазначеного терміна автор «відносить:

1) принцип як основоположна правда (істина), закон, доктрина або припущення, що об'єднує принцип як загальне правило або стандарт, та принцип як сукупність моральних та етичних стандартів;

2) принцип як визначена наперед політика або спосіб дії;

3) принцип як основа або необхідна якісна складова або елемент, що визначає внутрішню природу або окремі характеристики поведінки;

4) принцип як правило або закон, що стосується функціонування природних феноменів або механічних процесів» [11].

У Великому глумачному словнику української мови наводяться такі «інтерпретації слова «принцип»:

1) вихідне положення, основний закон якої-небудь науки, теорії, наукової системи, напряму та інше;

2) особливість, правило або спосіб, покладені в основу створення, здійснення або діяльності чого-небудь;

3) переконання, норма, правило, яким хто-небудь керується в житті, поведінці;

4) основа чогось; те головне, на чому ґрунтується, базується що-небудь; вихідне,

головне положення, принцип; основа світогляду, правило поведінки» [5].

В.А. Кройтор вказує, що «короткий філологічний аналіз дозволяє зробити, зокрема, висновок про те, що терміни «принцип» і «засада» з погляду науки філології є фактично тотожними поняттями. Саме в такому варіанті зазвичай і використовуються зазначені терміни «принцип» і «засада» у текстах нормативно-правових актів, зокрема й ЦПК України, та в юридичній літературі» [9].

Для більш комплексного розуміння категорії «принцип» у правовому контексті вважаємо за доцільне також звернутися до напрацювань щодо розуміння категорії «принцип права» науковців в інших галузях права. Так, Денисов С. Ф., Мірошник О.О., досліджуючи проблематику принципів кримінально-правової кваліфікації, звертають увагу на необхідності «зосередити увагу на розмежуванні наступних понять:

- 1) «принцип» та «засада»;
- 2) «принципи кримінального права», «принципи кримінально-правової кваліфікації» та «принципи призначення покарання»;
- 3) «принципи кримінально-правової кваліфікації» та «правила кваліфікації злочинів» [7].

Проте, враховуючи той факт, що Конституція України є основним законом держави [8], цитовані вище автори зауважують, що «саме на її положеннях формуються інші законодавчі акти, зазначимо, що використання терміна «засада» по відношенню до категорії, яку в Конституції України визначено принципом, – недоцільно. Отже, засади – це основи, вихідні, керівні положення, а принципи – це окремі вихідні положення науки, діяльності або їх напрямку» [3]. Засади можуть слугувати фундаментальною основою, на якій будуються принципи, а розрізнення між цими термінами може мати важливе значення в контексті планування та реалізації наукових чи законотворчих стратегій. Засади в правовій сфері представляють собою основні норми чи загальноприйняті положення, на яких ґрунтуються норми права. Вони визначають основні принципи, які лежать в основі правової системи. Принципи, натомість, визначають конкретні методи і

підходи, за якими правові норми застосовуються та інтерпретуються. Засади можуть слугувати загальними принципами, на яких ґрунтуються конкретні правові положення, створюючи основу для їхнього розуміння та застосування. Така взаємодія між засадами та принципами сприяє утриманню системи права в рівновазі та забезпечує її стабільність та логічність.

Саме принципи (основні засади) виступають тим гарантом, який забезпечує захист порушених прав і законних інтересів зацікавлених осіб - учасників цивільних правовідносин. Практика надання правосуддя в цивільних справах нерозривно пов'язана із питаннями, такими як поняття, особливості, види принципів цивільного процесуального права, тлумачення та застосування норм Цивільного процесуального кодексу України (далі за текстом – ЦПК України), перспективи розвитку як у цілій галузі цивільного процесуального права, так і окремих її інститутів, переосмислення вже існуючих принципів цивільного процесу через призму сучасного реформування вітчизняної судової системи, активного розвитку цифрових технологій та можливостей використання електронної форми взаємодії учасників цивільного процесу.

Принципи цивільного процесуального права - це обумовлені державною політикою основні правові положення, закріплені в Конституції та нормах ЦПК України, які визначають сутність та побудову етапів цивільного судового провадження, інститутів цивільного процесуального права, виходячи і водночас забезпечуючи досягнення та виконання поставлених перед цивільним судочинством цілей та завдань.

Система принципів цивільного судочинства є фундаментальною складовою правової системи України, яка забезпечує ефективне функціонування судового процесу. Поняття «система» передбачає наявність взаємопов'язаних елементів, які, діючи в єдності, утворюють цілісну структуру. Відзначаючи потенціал визначення сутності системи принципів цивільного судочинства, який дозволяє розв'язати значну кількість проблем у науці та судовій практиці, А. С. Федіна зазначає: «Пізнавальні функції категорії «система»

величезні. Що стосується дослідження системи принципів цивільного процесуального права, вона виступає як об'єкт дослідження, водночас деталізуючи процес мислення. Відповідно, процес пізнання системи принципів, з одного боку, свідомо повинен слідувати пізнанням законів розвитку систем, з іншого боку, дослідження цієї системи має становити планомірну цілеспрямовану діяльність, спрямовану на всебічне її пізнання» [9].

Аналіз юридичної літератури дозволяє зробити висновок, що питання про визначення поняття системи принципів цивільного процесуального права є дискусійним. Так, А. В. Андрушко систему принципів цивільного процесуального права визначає як «цілісність та єдність її взаємопов'язаних елементів-принципів, які, розвиваючись, взаємодіють із правовим середовищем» [1]. На думку М. С. Шакарян, «система принципів цивільного процесуального права є певним цілісним утворенням, при цьому кожен з принципів послідовно розкриває зміст галузі права в цілому. Система принципів галузі права не є довільним їх набором, арифметичною сумою, є єдиним цілим, якісно нове утворення, що отримало свої властивості в результаті органічного об'єднання клітинок-ланок» [9].

Дослідниця проблем трудового права О. Я. Лаврів, пропонуючи поняття системи принципів, «отождолює її з класифікацією» [10]. Тобто цитована авторка підміняє систему принципів їх класифікацією (систематизацією [3]). Такий підхід видається дещо звуженим, хоча зв'язок між системою і класифікацією, безперечно, є. Система «як сукупність взаємопов'язаних елементів (принципів) розкривається, зокрема, і через класифікацію, тобто зведення принципів в окремі групи за певною ознакою» [9].

А.Л. Ривлін вважав, що «ця система конструюється відповідно до таких елементів, як-то:

- а) суд – єдиний орган здійснення правосуддя;
- б) зміст правосуддя – безпосередня діяльність суду по виконанню покладених на правосуддя завдань;
- в) особлива процесуальна форма, у якій ця діяльність здійснюється» [2].

Система процесуальних принципів, як відзначає І.Л. Безпально, «повинна будуватися на підставі певних вимог – адекватності, цілісності, повноти, несуперечливості і незалежності» [2].

Адекватність принципів у системі судочинства має забезпечувати такий рівень узагальнення, який дозволяє чітко відобразити якісні властивості досліджуваного об'єкта, тобто самої системи правосуддя. Якщо рівень узагальнення є занадто високим, це може призвести до втрати здатності відображати суттєві риси системи, що негативно вплине на її розуміння та функціонування. З іншого боку, якщо рівень узагальнення є недостатнім, принципи можуть бути розподілені на положення, що не відповідають ознакам, характерним для принципів як таких. Це знижує ефективність правової системи, адже ключові моменти втрачають свою значимість, а правові норми стають фрагментарними та непослідовними.

Система, зокрема система судочинства, є цілісністю, у якій об'єднання її складових є обов'язковим і необхідним для належного функціонування. Ця цілісність обумовлена єдністю завдань, органічним зв'язком і взаємодією між елементами системи під час їхнього функціонування. Хоча кожна частина системи створює ціле, саме це ціле визначає, як окремі елементи взаємодіють, яке функціональне призначення вони виконують, а також як вони формуються і розвиваються в складі загальної системи. У випадку системи судочинства, тісний зв'язок між стадіями процесу забезпечується тим, що всі вони базуються на загальних принципах. Це не виключає того, що на кожній стадії ці принципи можуть мати своєрідне вираження, яке залежить від специфічних завдань і умов відповідної стадії судового процесу.

Цілісність системи судочинства полягає в єдності її елементів і принципів, яка досягається за умови загальності останніх. Це означає, що основні принципи правосуддя повинні бути достатньо універсальними, щоб забезпечити єдність усього процесу і водночас дозволяти враховувати особливості кожної стадії або етапу судового розгляду. Принципи відіграють роль об'єднуючого фактора, що забезпечує функціональну єдність системи та

її здатність досягати поставлених завдань. Саме через цю цілісність і єдність принципів система судочинства здатна ефективно функціонувати, зберігаючи внутрішню гармонію та послідовність у прийнятті рішень.

Це особливо важливо для правової системи, яка повинна бути не лише стабільною, але й здатною до адаптації, враховуючи зміни в суспільстві та нові виклики. Загальні принципи процесу, на яких базується вся система судочинства, дозволяють зберегти її цілісність навіть в умовах змін і реформ. Вони забезпечують стабільну основу, на якій може будуватися та розвиватися правосуддя, реагуючи на нові вимоги і потреби. Принципи, що лежать в основі системи, не тільки регулюють її функціонування, але й визначають напрями її розвитку, спрямовуючи правосуддя на досягнення справедливості та захисту прав громадян.

У процесі функціонування системи судочинства важливо, щоб усі її елементи, включаючи принципи, діяли злагоджено і взаємодоповнювали один одного. Це можливо лише тоді, коли принципи є узгодженими і мають чітко визначене місце в загальній системі. Взаємодія між принципами дозволяє їм ефективно виконувати свої функції, забезпечуючи належний правовий порядок і справедливість. Кожен принцип, у такій взаємодії, сприяє реалізації цілісної системи правосуддя, підтримуючи її стабільність і здатність до саморегулювання.

Цілісність системи правових принципів є прямим наслідком її повноти та завершеності. Система може вважатися повною лише тоді, коли вона достатньо відображає природу кримінального процесу через відповідні правові категорії. Повнота цієї системи досягається лише за умови, що всі принципи, які її складають, створюють необхідні умови та юридичні гарантії для досягнення кінцевої мети кримінального процесу – справедливого вироку. Важливо, щоб система включала достатню кількість принципів, які дозволяють логічно пояснити існування будь-якої процесуальної норми в кримінальному праві. Це забезпечує структурну цілісність і внутрішню узгодженість системи, що є необхідною умовою для її ефективного функціонування.

Несуперечливість системи означає, що в ній відсутні взаємовиключні принципи. Це важливо, оскільки будь-яка суперечність у принципах могла б призвести до правової невизначеності та підриву довіри до правової системи. Кожен принцип, що входить до системи, повинен мати власний, відносно автономний зміст, що дозволяє йому існувати незалежно від інших принципів, але водночас у гармонії з ними. Незалежність принципів означає, що вони не піддаються змінам через суб'єктивні бажання окремих осіб чи груп, що забезпечує їх стабільність і послідовність у правозастосуванні. Принципи не змінюють свого змісту відповідно до волі окремих суб'єктів, а їх співвідношення та зв'язок між собою об'єктивно зумовлені.

Це свідчить про те, що система принципів є сукупністю самостійних за своїм змістом, але взаємопов'язаних та об'єктивно обумовлених положень. Ці положення, будучи зібраними в єдину систему, утворюють якісну єдність, яка забезпечує стійкість та надійність правової системи загалом. Саме така система, що складається з автономних, але взаємопов'язаних принципів, здатна забезпечити належний рівень правопорядку та ефективного правосуддя.

Ця якісна єдність є основою для досягнення стабільності та передбачуваності в правовій сфері. Вона гарантує, що всі елементи системи працюватимуть у гармонії, не суперечачи один одному, а доповнюючи й підтримуючи загальну мету – забезпечення справедливості. Кожен з принципів у такій системі відіграє свою унікальну роль, але водночас їх взаємодія створює єдину, цілісну картину правового регулювання. Це дозволяє системі бути гнучкою, але не втрачати своєї стійкості, адаптуючись до змін у суспільстві та правовій реальності, залишаючись при цьому несуперечливою та повною.

Таким чином, повнота, несуперечливість та незалежність принципів утворюють ту основу, на якій будується система цивільного процесу. Вони забезпечують не лише структурну цілісність системи, але й її здатність до стабільного функціонування та досягнення справедливості в кожному конкретному випадку.

Отже, система принципів цивільного судочинства є не лише сукупністю окремих норм, а комплексною і взаємопов'язаною структурою, яка забезпечує ефективне і справедливе здійснення правосуддя в цивільних справах. Взаємодія принципів, їх гармонійне співіснування та взаємодоповнення є ключовими для забезпечення належного судового розгляду і захисту прав та інтересів усіх учасників судового процесу. Система принципів цивільного судочинства є базовою основою, на якій ґрунтується весь процесуальний механізм захисту прав і свобод людини. Будь-яке порушення одного з принципів впливає на функціонування всієї системи та може призвести до порушення прав учасників процесу. Це підкреслює важливість збереження цілісності системи принципів у цивільному судочинстві, де кожен принцип має своє місце і значення. Взаємодія принципів також сприяє їх гармонізації в процесі застосування на практиці, забезпечуючи таким чином справедливе та неупереджене судочинство. Інтеграція різних принципів у єдину систему дозволяє уникнути правових колізій і забезпечує стабільність судової практики. Система принципів цивільного судочинства є невід'ємною частиною загальної правової системи держави, де принципи функціонують у взаємодії з іншими правовими нормами та інститутами.

Література

1. Андрушко А. В. Принцип диспозитивності цивільного процесуального права України : монографія. Харків : Консум, 2006. С. 21.
2. Беспалько І. Л. Система принципів кримінального процесу та проблема їх класифікації : монографія. Х.: Вид-во «ФІНН», 2011. с. 30
3. Божко В. Аналіз співвідношення змісту термінів «засада» і «принцип» крізь призму правових позицій конституційного суду України. Вісник Львівського університету ім. Івана Франка. 2011. Вип. 54. С. 28
4. Бойко В.В. Принцип розумності в системі принципів цивільного процесуального права України: теоретичні підходи до визначення поняття. Нове українське право. 2022. №5. с. 9

5. Великий тлумачний словник сучасної української мови / кер. вид. проекту П. М. Мовчан, В. В. Німчук, В. Й. Клічак. Київ : Дніпро, 2009. С. 891.

6. Голубєва Н. Ю. Поняття та система принципів цивільного процесуального права. Актуальні проблеми держави і права. 2010. Вип. 53. С. 103

7. Денисов С. Ф., Мірошник О.О. Сутність та практичне значення принципів кримінально-правової кваліфікації: український, зарубіжний та міжнародний досвід. Юридична наука. 2015. № 6. С. 72

8. Конституція України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>

9. Кройтор В. А. Принципи цивільного судочинства та їх система: проблеми сучасної теорії і практики : монографія. Харків : Право, 2020. С. 91

10. Лаврів О. Я. Система принципів трудового права України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2007. С. 9.

11. Пухтецька А. А. Європейські принципи адміністративного права та їх запровадження в законодавстві України : дис ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Київ : Б.в., 2009.с. 11

12. Тимченко Г. П. Принципи судочинства України: методологія дослідження. Правова держава. 2010. № 21. С. 306

Melnyk P.V.

SYSTEM OF PRINCIPLES OF CIVIL JUDICIAL PROCEDURE

The article examines the essence and features of the principles of civil procedure and characterizes the essence of the system of principles of civil procedure. Particular attention is paid to their role in ensuring a fair, timely and effective trial. It was determined that the principles are the basis of legal regulation of the civil process, contribute to the harmonization of norms and ensure the realization of the rights and freedoms of the participants in the judicial process.

Keywords. Civil procedure, principles of civil procedure, principles of civil procedure of Ukraine.